

תורה והשכלה: גירסת גליציה

יצחק ברוך רוזנבלום datshe@gmail.com

דיווח התקדמות, סתיו תשע"ז

אל מכון "עד הנה" לחקר יהדות גליציה ובוקובינה נכנסתי בעקבות עניין רב שמצאתי בדמותו, כתביו והגותו של רבי צבי הירש חיות זצ"ל (1805-1855), רבה של ז'ולקייב שבגליציה. ספריו הרבים של הרב חיות, אלו שנדפסו ואלו שעודם בכתב ידו, משקפים את סערת התקופה - המחצית הראשונה של המאה ה-19 - שבה מתמודדת יהדות גליציה עם רוחות ההשכלה הנושבת מן המערב. דמותו של הרב חיות, כרב מסורתי מן הבולטים בדורו מחד גיסא וכשוחר השכלה ועירני לאתגרי הזמן מאידך גיסא, היא אחת הדמויות המסייעות מאוד להבנה טובה יותר של התקופה והלכי רוחה.

במחקריי אני מבקש להאיר היבטים שונים של התורה, ההשכלה והחברה בגליציה של המאה התשע-עשרה, דרך עיון ומחקר בכתבי ר' צבי הירש חיות ובנסיבות חיבורם.

לאורך כל עבודתי, אני עוסק בהתקנת **ביבליוגרפיה מוערת** לכתבי ר' צבי הירש חיות ולדברים שנכתבו על אודותיו, והיא מסייעת לי בכל מחקריי המפורטים מטה. תקוותי להתקין גם את הביבליוגרפיה לפרסום מקצועי.

*

את מחקרי הראשון, "**מורה הנבוכים בין משכילי ולמדני גליציה**", התחלתי מתוך נסיון להבין את המתחבא מאחורי קונטרס קטן שפירסם הרב חיות בשנת ת"ר (1840), "מאמר תפארת למשה". הקונטרס הוא כתב הגנה על ספרי הרמב"ם, הכתוב בלשון תלמודית-רבנית, ומסתעף כטיבה של כתיבה מעין זו לסוגיות שונות בהלכה.

תחילה עמדתי על המאורעות שקדמו לפרסום המאמר: הופעת אגרת ביקורתית של המשכיל היהודי-איטלקי שמואל דוד לוצאטו, בכתב העת "כרם חמד", נגד ספרי הרמב"ם ומשנתו האמונית, ופולמוס רחב שעוררה האגרת. הפולמוס חצה מדינות, והדיו מגיעים עד להונגריה, מורביה, בוהמיה וגרמניה, אך עיקרו בקהילות היהודיות הגדולות בגליציה: בלבוב, בברודי, בטרנאפול ובז'ולקייב.

דרך עבודתי סקרתי את התגובות השונות לאגרת שד"ל, רובן מאת חכמי גליציה. עקבתי אחר הכותבים השונים בכתב העת "כרם חמד", המודפס אמנם בפראג אך נערך ונועד להפצה בעיקר בערי גליציה; התייחסתי בהרחבה לתגובתו של נחמן הכהן קרוכמל (=רנ"ק; 1785-1840), החשוב שבמשכילי גליציה, עמדתי על היסודות החינוכיים שבה והצעתי לראות בה מעין 'מניפסט' אמוני-משכילי. את העיון בתגובת רנ"ק עשיתי בהשוואה למשנתו בספר "מורה נבוכי הזמן" ולדבריו באגרות פרטיות שכונסו ל"כתבי נחמן הכהן קרוכמל"; חקרתי את כתבי הפולמוס של חברת "הרואים" -

קבוצת משכילים צעירים מבני לבוב, שחגרה מלחמה על שד"ל ומשכילים אחרים; עיינתי במכתב מפורט, שעודנו בכתב-יד בספריית ישיבה-אוניברסיטה בארה"ב וצילומי במכון לתצלומי כתבי-יד בירושלים, מאת ר' אליקים המילזאהגי - דמות רבת-עניין בין חכמי ומשכילי גליציה - המוקדש רובו ככולו לתגובה על דברי שד"ל (אני מקווה בבוא העת לפרסם תעודה חשובה זו עם מבוא והערות).

אל מול שלל התגובות שעוררו דברי שד"ל, הצגתי את "מאמר תפארת למשה" של הרב חיות כתגובה רבנית-נייטרלית, המבקשת לפעול בין גבולות בית-המדרש וכמו מתכחשת לתהום ההולכת ונפערת בין משכילים ושמרנים, או שמא: מבקשת ליצור מרחב משותף, בו גבול זה מיטשטש. אגב מחקרי, הצעתי פתרון לתעלומת הסכמתו החריגה של ר' יעקב אורנשטיין למאמר "תפארת למשה" והצבתי אותה בקונטקסט חברתי בן-הזמן.

כתיבת המחקר לוותה בקריאה ועיון בכל כתבי ר' צבי הירש חיות ור' נחמן קרוכמל, בכתבי-העת והעיתונים היהודיים, בעברית ובגרמנית, שהופיעו בין השנים 1838-1841 ובהם התייחסויות שונות לפולמוס; כן מיפיתי את כתבי-היד הגנוזים בספרייה הלאומית או שצילומיהם במכון לתצלומי כתבי-יד, מאת ר' צבי הירש חיות, והשתמשתי בחלקם בהקשרים שונים. נעזרתי גם בכרסות שהתקין הביבליוגרף שאול חיות (1884-1935), נכדו של רצ"ה חיות, השמורה בארכיונו שבמחלקת ארכיונים בספרייה הלאומית, להשלמת פרטים ביוגרפיים חשובים על הרב חיות.

*

מחקרי השני, "תלמוד וביקורת - הגהות ר' צבי הירש חיות לתלמוד הבבלי וספרו מבוא התלמוד", מתחקה אחר שתי יצירות חשובות של הרב חיות, ומבקש להאיר את מגמת ונסיבות כתיבתן. אלו הן הגהותיו לתלמוד, שהופיעו ב"ש"ס וויען" הנדפס בין השנים ת"ר-תר"ט (1840-1849) בעיר וינה, וספרו "מבוא התלמוד" שהופיע בז'ולקייב בשנת תר"ה (1845).

תחילה עמדתי על פער בין התוכנית המתוארת בהקדמה שייעד ר' צבי הירש חיות להגהותיו לתלמוד, שנדפסה בכרך 'ברכות' שלו, לבין רוב תכניהן של ההגהות. לאחר מכן הצבעתי על הספר "מבוא התלמוד" כמי שנראה מתאים יותר לשמש ביטוי הולם לתוכנית המתוארת שם. לשתי מסקנות אלו הגעתי אחר מיפוי מקיף של ההגהות ועיון בספר "מבוא התלמוד" על שלושים וששה פרקיו.

בהתחקותי אחר הדפסת הגהות הרב חיות ב"ש"ס וויען", עמדתי על המשמעות הרבה שניתנה לכך בשעתו: תמונה הדורה של הרב חיות, עשויה חריטת עץ, הופיעה בראש הכרך הראשון לתלמוד, ותחתיה ארבע שורות בתיו של שיר מליצי על הרב חיות ויפי הדרו. גיליתי ששורות אלו נכתבו על ידי המשורר העברי מאיר לטריס, ידיד בן ידיד ובן עיר רבנותו של הרב חיות. הצעתי לראות במפעל ההגהות של הרב חיות והדפסתן בש"ס המהודר היוצא בווינה, נסיון להשפעה מעשית של השקפתו התורנית והאמונית של הרב חיות. במחקרי עמדתי על ה'כשלו'ן' בנסיון זה, ככל הנראה בשל הנחיצות הרבה של המדפיסים, שלא איפשרה לרב חיות לממש את תוכניתו כהלכה. על פי הצעתי, בא הספר "מבוא התלמוד" כחלופה, אם כי בעלת השפעה מעטה יותר, כספר בודד הנדפס בז'ולקייב לעומת מהדורת תלמוד הנדפסת בווינה.

את מסקנותיי ביססתי על דברי הרב חיות במקומות אחרים, על מכתב בעל עניין-רב של בנו חיים חיות למאיר לטריס, אותו פירסם האחרון באחד מספריו, ועל כתבי צבי פרץ חיות, נכדו של הרב, סביב הגהות זקנו.

*

העיון בכתבי ר' צבי הירש חיות והמעקב אחר הפולמוס על אגרת שד"ל המתואר מעלה, חשפו בפניי את דמויותיהם רבות-העניין של חבורת משכילים צעירים מלבוב, אשר כינו עצמם בשם "הרואים" ואף פעלו בדפוס תחת שם זה והדפיסו שני ספרים בשם "הרואה ומבקר ספרי חכמי זמננו". בשמם, אלו הם יעקב בודק, גיסו מנחם מנדל מאהר (=מל"ר), נחמן יצחק הכהן פישמן (=הני"ף הכהן) ויעקב מנטש. על פי רושמי קורות העיר לבוב, האחרון עזב את הקבוצה בשלב מסוים.

חרף נוכחותם הרבה בספירה הספרותית של התקופה, ובעיקר זו של מנדל מאהר ונחמן פישמן, לא זכתה קבוצה מעניינת זו למחקר מקיף וראוי. מעבר לפעילות ספרותית שלה, ידועה לנו התערבותם המעשית גם בהקשרים חברתיים ופוליטיים, בנסיגות הקמה של מוסדות חינוך ובהשפעה על הליכי בחירת רבני ערים.

מחקרי השלישי, העתיד להיכתב, "הרואים - לנפתלות דרכי ההשכלה בין צעירי לבוב במאה ה-19", יבקש לתת תמונה מקיפה של קורות האישים הללו כפרטיים וכקבוצה, ולהיעזר בה כאב-טיפוס המאיר יפה את הלכי הרוח בין צורבים צעירים בקהילת לבוב, בשעה שההשכלה הופכת בה לגורם פעיל.

את העניין הרב במחקר זה אני מוצא בקוטביות הרבה בין האישים הפועלים בקבוצת "הרואים", ויתירה מזו - בעיסוקים הספרותיים של כל אחד מחבריה לכשעצמו. כך, לשם דוגמא, נחמן יצחק הכהן פישמן הוא מחברם של מחזות פופולריים מאוד בימיו מחד גיסא, ומחדש חידושים עמוקים בהלכות הרמב"ם מאידך גיסא. כך, גם, פעלו כל אלו כקבוצה מאורגנת בתמיכה ללא סייג במועמדות רבנותו של הרב חיות לעיר פראג, בשנת 1840, אך לימים הפכו חלקם אויבים מרים לרב חיות בעוד זולתם נותרו נאמנים לו עד יומם האחרון.

אני מקווה שמחקרי זה יתרום להבנת התהליכים המרתקים שעברו תלמידי-חכמים צעירים בערי גליציה, בשעה שנדרשו לבנות בעצמם את עולמם התרבותי והדתי במציאות משתנה.

לצורך מחקרי זה אני ממפה כעת את כל פעילותם הספרותית של חברי הקבוצה, ועוקב אחר כל המתואר על אודות פעילותם החינוכית והפוליטית בתיעוד ובמחקר ההיסטורי בן-הזמן.

*

אם יגמור עלי הא-ל, אני מקווה בחסדו לעסוק לאחר מכן בשני מחקרים נוספים:

1. סביב ספרו החשוב והגדול ביותר של ר' צבי הירש חיות, "תורת נביאים" המכונה "אלה המצוות". ספר זה עוסק בקביעת גבולות מקורות הסמכות של ההלכה היהודית, והוא כולל מצע שיטתי של המושגים היסודיים במבנה ההלכה: תורה שבכתב, תורה שבעל פה, דרשות חכמים, תקנות, גזירות,

הוראת שעה, הוראת נביא, הוראת מלך וכדומה. הספר ערוך בתבנית תלמודית מובהקת, ואף היה מוערך בין גדולי הרבנים בדורו, אך הוא גם מקפל בתוכו משנה אמונית סדורה הקשובה לרוח הזמן ונענית לאתגריו.

אני מקווה לתאר במחקרי זה את ההקשר התרבותי של הספר, ואת 'התכתבותו' עם ספרים אחרים שהופיעו בפרק הזמן שקדם לו, כדוגמת "התורה והפילוסופיה" של המשכיל היהודי-איטלקי יצחק שמואל ריגיו (1784-1855), וספרים אחרים. כפי שאני רואה כעת, אצעד במחקרי זה בעקבות עבודתו החשובה של מקס וינר, "הדת היהודית בתקופת האמנסציפציה".

2. על "חכמת הביקורת", הטמעתה ודחייתה בין כתלי בית המדרש. הספרות התורנית הגליציאית במאה ה-19 עוסקת במודע במידת קבלתה או דחייתה של "חכמת הביקורת". חידושים מתאפיינים כ"הולכים על דרך חכמת הביקורת", ועמדות מסתייגות מתארות את זו כמושג חדש מובהק, החורג מן המקובל. כמי שחי במאה העשרים ואחת ופועל בסביבה תורנית שמרנית, אני מוצא עניין רב בהתחקות אחר שורשיה הראשוניים של דוקטרינת ה"כשר" וה"פסול" לבוא בין כתלי בית-המדרש.

אין בידי קווים ברורים לאופיו של מחקר זה, אך בדעתי לגבשו את דרך הילוכי במחקריי הקודמים.